

*A huszonhatodik év 62. szonettjének
motívumtörténetéhez*

1646-ban Szatmári Lázár Miklós prédikálta el Iktári Bethlen Péter temetésén azt a – bizonyára nagy tetszéssel és egyetértéssel kísért – gondolatot, hogy „Látni valo dolog az-is, a' terehbe eső aszszonyi állatoknac méhekben fogadásokkor bolyongo elmélkedésec mit hozzanac a' magzatoknac, kinec ábrázatjánac változtatásában, kinec tagaikban lévő fél-szekségekben, ki nyul ajaku, ki sandal, ki mitsodás miatta.” (A gondolatmenet, amelybe a prédikátor szavai illeszkednek, természetesen arról példálózik, hogy az elmélkedés rányomja a bélyegét az emberre, ezért is kell állandóan Istennek tetsző dolgokról elmélkednünk.)¹ A prédikációban előadottak közvetlen természettudomány-történeti kontextusa pontosan feltárható például a magyar prédikátor kortársa, a cseh Marcus Marci de Landskron (1595–1667), a prágai egyetem professzora arisztotelészi alapelveket mechanisztikus-fizikai magyarázatokkal és misztikus filozófiai elemekkel egyaránt ötvöző spekulatív embriológiája (1635) segítségével, amelyben részint optikai fénytörésekkel, részint hasonlóképpen a terhes anya gondolati képeivel magyarázta az embrió rendellenes formálódását.² Arra, hogy a nemzés pillanatának milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a leendő gyermek egész habitusa szempontjából, több további korabeli adatot lehetett találni, és a kutatás során az is plauzibilis feltételezésnek bizonyult, hogy e felfogás a XVII. századi magyarországi filozófiai gondolkodás mindkét nagy vonulatába, a karteziánus és az empirikus gondolkörbe is zavarmentesen beilleszthető volt.³

Nem könnyű eldönteni, hogy a prédikátor szavai a közönség általános meggyőződésére, egy populáris, naiv természetmagyarázó hiedelemre utalnak-e, vagy a magasabb erudíciójú rétegek tudományos ismeretanyagának kuriózumkénti említéséről van szó.⁴ Rendkívül megnehezíti a szociokulturális behatárolást az a tény, hogy az anya által látott képek jelentőségét hangsúlyozó felfogásnak mind eszmetörténeti hosszmeteszete felderítetlen, mind a biológiai-orvostudományi és filozófiai-ismeretelméleti nézetek irodalmi művek motívumaiként való felhasználásának története megíratlan. Megfelelő támpontok hiányában csak néhány szórványos irodalomtörténeti vonatkozás szervesen felvillantása történhetik itt meg, mindenekelőtt olyan irodalmi művek motívumaié, amelyeknek magyarországi recepciója is számottevő.

Az európai irodalomban valószínűleg a III. századi, szír származású, görögül író Héliodórosz regénye az első, amely részint tartalmazza ezt a motívumot, ré-

szint azt a cselekmény egyik középponti mozgatóelemének teszi meg: a Kharikleia fogantatásának pillanatában édesanyja által szemlélt hálószobai fal-festmény okozza, hogy a leány bőrszíne nem etióp szüleiét, hanem a ruhátlanul megfestett Andromedáét követi, s az ebből következő szégyen és gyanakvás elhárításának szándéka készteti édesanyját leánya eltagadására.⁵ A cselekmény ezen elemei gyakorlatilag változtatás nélkül kerültek át Tasso *Megszabadított Jeruzsálemébe*, amelynek XII. énekében Clorinda előtt tárják fel származása ugyanily titkát.⁶

A magyarországi irodalom- és eszmetörténetben sem a XVII. századi kálvinista prédikátorok az elsők, akik szóba hozzák ezt a szellemi konstrukciót. Nyilván a „legéleselméjűbb bölcsek, a legkiválóbb orvosok” könyveiből eredeztethető a hiedelem Mátyás király udvarában való megjelenése, amint arról Galeotto Marzio második anekdotája tudósít.⁷ Elképzelhető, hogy az itteni felbukkanás Héliodórosz művével is kapcsolatban áll: a XV. században Itálián kívül egyedül Mátyás könyvtáráról tudjuk, hogy ott az *Etiópiai történet* kéziratát őrizték, s e kézirat vált az 1534. évi bázeli editio princeps alapjává, 1552-ben pedig első latin fordítása is megjelent ugyanott. A XVI–XVII. századi Európában humanista tananyagként és népkönyvként egyaránt használatos Héliodórosz-művet Magyarországon is újra használatba vették, rendkívül sokrétű recepció és továbbfeldolgozás keretében. 1592-ben Enyedi György latinra fordította. Igaz, Czobor Mihály – Johann Zschorn westhofeni iskolamester német fordítása (első kiadása: Strassburg, 1559) alapján készült – terjedelmes verses adaptációjának ma meglévő (Zrínyi Miklós könyvtárából származó, oda 1646 ősze és 1647 tele között került⁸) szövege véget ér még a Kharikleia származását megvilágító jelenet előtt,⁹ de – mint az 1700-ban napvilágot látott Gyöngyösi István-féle átdolgozás bizonyítja – egészen az V. könyv végéig bizonyosan készen állott.¹⁰ Héliodórosz hatásához járult még Galeottóé, akinek latin anekdotáskönyve 1563-ban bécsi, 1600-ban frankfurti, 1611-ben kassai kiadásban látott napvilágot.

A fogantatás pillanatát illető „tudományos” konstrukció még a XVIII. században is szívósan tartotta magát, és a felvilágosodás természettudományi vitáiban éppúgy előkerült, mint a politikai, erkölcsi és filozófiai kérdésekre reflektáló szépirodalomban. Jean-Baptiste de Boyer marquis d’Argens *Lettres juives* című levelregénye 1738. évi VI. kötete e kérdést tárgyaló CLI. levelének Kölcsény Ferenc is olvasója volt, noha a helyhez fűzött marginális glosszája a könyvpéldány újrakötésekor oly mértékben roncsolódott, hogy még álláspontjának tendenciája sem állapítható meg.¹¹ Ami itt még ismeretelméleti és természettudományos megfontolásokat implikáló komoly megvitatás tárgya, 1759-ben már Laurence Sterne *Tristram Shandy*jének humoros-szatirikus alapötlete: a nemzés pillanatából „nem csupán egy értelmes lény szerzése következik [...], hanem testének szerencsés alkata, elegendő melege, szellemi tehetsége talán, sőt egész lelkülete is; továbbá (mert hogy is lehetne másképp), hogy egész nemzetiségének boldogulása igazodik alkalmasint ama hangulathoz, közérzéshez, amely e mesterkedés közben elölti őket”.¹²

A szerelmi együttlét közben látott valóságos vagy képzeletben átélt kép befolyásolja a születendő gyermek tulajdonságait – foglalhatnánk össze a motívum lényegi jegyeit. Az európai irodalomban a legemlékezetesebben talán Goethe *Vonzások és választások* című regénye dolgozta fel ezt a sok évszázados múltra visszatekintő motívumot. A Charlotte és Eduard együttlétekor megfogant, ám Ottilia és az őrnagy külsejét felidéző, „kettős házasságtörésből született” gyermek annak a példája, hogy „férj és feleség elidegenedve ölelhetik egymást szívükre, s törvényes köteléküket eleven kívánságokkal szentségteleníthetik meg”.¹³ A motívum goethei felhasználása azonban határozott átalakítás is, a hagyomány alkalmazása annak meghaladása érdekében. A szerelmes pillanatban felidéződő képek alkalmoszerűsége, esetlegessége helyett itt nyilvánvalóan azok lényegisége, a lélek irányultságát sűrített pillanatban revelatíván felmutató-feltáró jellege kap nyomatékot. A testi összetartozás pillanataiban a spirituális összetartozás válik a fizikainál erősebb, érvényesebb kötelékké.

Ez a gondolat már a shakespeare-i szonettek olvasójának ismerős lehet. A szőke férfi és a költői én kedvese (egyreszt értelmezők szerint a későbbi szonettek fekete hölgye) között kialakult szerelmi kapcsolatot a költő hasonlóképpen a spirituális összetartozás mélyebb kötelékét nyomatékosító értelmezésbe állítja a XLII. darabban:

Te szereted, tudván, szeretem én is;
S a lány szintűgy csak kedvemért gyötör meg,
Barátom csókját tűrve, mely enyém is.
[...] ők értem rakják rám keresztemet:
De ez gyönyör: barátom velem egy;
Bús kélj! a lány így csak engem szeret.¹⁴

A Shakespeare-szonettek fordításával fiatalon megbirkózó, és fordításait kevéssel *A huszonhatodik év* előtt véglegesítő Szabó Lőrincnek Goethe is kedves szerzője volt. A *Werther* fordítójának ismernie kellett a későbbi regény Eduardjának szavait is: „egy másik nő karjában a tiéd voltam”.¹⁵ A báró mondata mintha *A huszonhatodik év* 62. darabjának tartalmi summázata volna:

Ha tudott rólad, aki csókol, és
ha tudom, hogy rád gondol: téged éltet,
s te beleköltözöl, édes kísértet,
és az idézett és aki idéz,
egymást növeli: lelkeknek mesés
egyessége ez [...] ¹⁶

A shakespeare-i lírában és a goethei narratívában könnyű ráismerni a „keveredések tükörjátéká”-ra, a két személyben ölelkező három szerelmezt az egy szeretetben egyesítő, hűséget és hűtlenséget fenntartó és megszüntető Szabó Lőrinc-i pillanatra. Szemben a motívum történetének fent bemutatott korábbi állomásai-

val, e két szerző vonatkozásában a recepciót és a tudatos továbbformálást kétségtelennek ítélnéljük. Úgy azonban, hogy regisztráljuk a nagyon fontos különbségeket, újításokat is. Az egy concetto kidolgozásához ötletet adó szerelmi élettény, az egy epizód megformálásához felhasznált, de az előzmények sorát is intellektuális parabolában kifejező narratív panel helyett a motívum Szabó Lőrincnél az egész ciklus jelentésszerkezetét olvasó-értelmező szemantikai pozícióba kerül. Az egy-egy körülhatárolt pillanatban felidéződő kép helyett az élettérül szolgáló valóság képeinek és érzékleteinek buja áradásához számtalan ponton hozzákapcsolt felidéző gesztusok együttese mélyíti tovább a képzeleti kép a lélek lényegi affinitását felfedő jellegét. A szövegben szereplő-cselekvő én (Kabdebó Lóránt szavával: az akto¹⁷) világa fölé „a múltat jelenként őrző értelmezés stabilizációjá”-t¹⁸ befogadó másik, képi világot húz a beszélő, eljárásának reflektáltsága, sőt már az eljárás tropikus eszközeinek poétikai természete „az orfikus költői attitűd tapasztalatát”¹⁹ adja át.

Pontosan ezek az irodalmi hagyomány változásában, megváltoztatásában láthatóvá váló dinamikus erők engednek olyan pillantást vetni a Szabó Lőrinc-i ciklusra, amely kizárja, hogy (laza! hiányos!) motívumtörténeti áttekintésünk – Zdenko Škreb frappáns példájára utalva²⁰ – a *Das Sauerkraut in Poesie und Prosa*-típusú dolgozatokhoz legyen hasonlatos. Mindazonáltal pusztán a szemantikum referenciális-tematikai vonásainak egyes elemeit vázoltuk, amelyek csupán a nyersanyag egy részét szolgáltatják a szövegalkotói pozíció attitűdjének vizsgálatához.²¹

1 RMK I, 787. In: RMNy 2160, 56–64.

2 Walter Pagel: *Religious Motives in the Medical Biology of the XVIIth Century*. Bulletin of the Institute of the History of Medicine, 3(1935), 97–128., 213–231., 265–312.; reprintje: W. P.: *Religion and Neoplatonism in Renaissance Medicine*. London: Variorum Reprints, 1985 (Collected Studies, 226), II. sz.

3 Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998. 325. (Historia Litteraria, 5), 121–122.

4 Ernst Gombrich azt a nézetet, amely szerint „a születendő csecsemőre hatnak az anya által a terhesség során látott képek, illetve a szülők által a fogamzás idején átélte lelki képek”, mint olyan „ősregi hiedelmet” említi, amely beépülhetett Ficino imago-elméletébe. Ernst Gombrich: *Icones symbolicae. A szimbolikus kifejezés filozófiai és ezek hatása a művészetre* (1972). Ford. Novák György. In: Pál József (szerk.): *Az*

ikonológia elmélete. I–II. Szeged: JATE, 1986. (Ikonológia és Műértelmezés, 1), I. 114–115.

5 Héliodórosz: *Sorsüldözött szerelmesek: Etiópiai történet*. Ford. Szepessy Tibor, Bukarest: Kriterion, 1982. 111–112.

6 Torquato Tasso: *A megszábadított Jeruzsálem* (1575). Ford. Jánosi Gusztáv, Budapest: Szent István Társulat, 1893. II. 39–40.

7 Galeottus Martius Narniensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Iohannem eius filium liber* (1485), ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae: B. G. Teubner, 1934 (BSMRAe: Saeculum XV). 3.; magyar fordítása Kardos Tibortól: *Humanista történetírók*. Vál., kiad., jegyz. Kulcsár Péter, Budapest: Szépirodalmi, 1977 (Magyar Remekírók), 55–56.

8 Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván: *Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei*. In: Király Erzsébet, Kovács Sándor Iván: „*Adria tengermek fönntforgó hajjai*”. *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*. Budapest: Szépirodalmi,

1983. 66–68.; Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Budapest: Szépirodalmi, 1985. 58–59.

9 Czobor Mihály(?): *Theagenes és Chariclia*. Kiad. Kőszeghy Péter, Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1996 (RMKT XVI/10). Kőszeghy Péter utószava (bőséges további irodalommal) jól tájékoztat a recepció korai történetéről.

10 Gyöngyösi István *Összes költeményei*, IV, *Chariclia* (1700). Kiad., bev. Badics Ferenc, Budapest: MTA, 1937. 185–186. Gyöngyösi a VI. rész 140–143. versszakában mondja el Héliodórosz IV. könyvének 8. fejezete alapján Kharikleia fogantatásának történetét, a 144. strófában pedig kommentárral kíséri azt:

A' mint megtörténik a' más anyákon-is,
A' mit meg-tsudálnak, a' magzatokon-is
Meg-tetszik, sőt tsak egy kis vonításon-is,
Gyakran rút jegy támad a' szép ortzákon-is.

11 Pálfi Judit, Seres Krisztina: *Körülvágott Kőlsey-glosszák Jean-Baptiste de Boyer marquis d'Argens „Lettres juives” című kötetében*. Irodalomismeret, 1998/3–4. 105.

12 Laurence Sterne: *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*. Ford. Határ Győző, utószó Kiss Zsuzsa, Budapest: Európa, 1989 (A Világirodalom Klasszikusai), 8. Az angol órákészítők Sterne regénye ellen tiltakozó pamfletjéről: Hartvig Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000 (Irodalomtörténeti Füzetek, 146), 24. Az inkriminált jelenet Verseghy által a brünni börtönben készített másolatáról: *uo.*, 84–85.

13 Johann Wolfgang Goethe: *Vonzások és választások* (1809). Ford. Vas István (a továbbiakban: Goethe 1809/1983). In: J. W. G.: *Szép-prózai művek*. Budapest: Európa, 1983. 133–391. (J. W. G. Válogatott Művei), 354.

14 William Shakespeare: *Szonettek* (1609). Ford. Szabó Lőrinc. In: W. Sh. *Összes művei*, VII, *Versék*. Szerk. Kéry László, Budapest: Európa, 1961. 150.

15 Goethe 1809/1983, i. m., 355.

16 Szabó Lőrinc *Összes versei*. Kiad. Kabdebó Lóránt, Lengyel Tóth Krisztina, Budapest: Osiris, 2000. I–II. (Osiris Klasszikusok), II. 257.

17 Kabdebó Lóránt: *Az összegezés ideje: Szabó Lőrinc 1945–1957*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 358.

18 Kulcsár Szabó Ernő: *Szabó Lőrinc* (1993). In: *Tanulmányok Szabó Lőrincről*. Szerk. Kabdebó Lóránt, Menyhért Anna, Budapest: Anonymus Kiadó, 1997 (Újraolvasó), 50.

19 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Beleírás és kitörlés: A Te emlékezete Szabó Lőrinc A huszonhatodik év és Oravecz Imre 1972. szeptember című műveiben* (1996). In: *Tanulmányok Szabó Lőrincről*, i. m., 152.

20 Zdenko Škreb: *Az irodalomkutatás tudományossága* (1973). Ford. Bonyhai Gábor, Budapest: Helikon, 1976. 499.

21 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Dialogicitás és a kifejezés integritása (Nyelvi magatartásformák Szabó Lőrinc költészetében)* (1994). In: K.-Sz. Z.: *Hagyomány és kontextus*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998. 59.